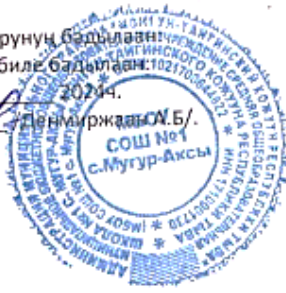


Мугур-Аксы суурнуң муниципалдыг бюджеттиг № 1 ортумак ниити билиг школазы

ШМК – ның хуралынга сайгарып
келген протокол № 2
«28» август 2024 чыл.
Чыдым А.Д.

Школа директорунуң өөредилге
талазы – биле оралакчызы
чөпшээрээн: _____ 2024ч.
«28» август / Шолбан Ч.Х. /

Школаның директорунуң бадыйлаан
№ _____ дужаалы – биле бадыйлаан
« _____ » _____ 2024ч.
Пенмержан А.Б.
СОШ №1
с.Мугур-Аксы



Төрээн чогаал эртеминге
ажылчын программа.
11 класстар.

2024 – 2025 өөредилге чылы

Мугур-Аксы, 2024 чыл

Тайылбыр бижик

- 11-ги класска тыва чогаалга чижек ажылчын программаны Өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде киирген «Төрээн чогаал» эртемин шиңгээткениниң түңнелдерин кичээнгейге алган. Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралынга болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциясында айыттыг чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгасы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Программа дараазында хоойлу, доктаал, саавырларның негелделеринге таарыштыр кылдыганы:

- Россия Федерациязының Конституциязы (01.07.2020 ч. чаарттынганы-биле) ст. 26;
- Федералдыг хоойлу. 29 декабрь 2012 ч. № 273-ФХ «Россия Федерациязының өөредилге дугайында хоойлузу»;
- Федералдыг хоойлу. 03.08.2018 ч. № 317-ФХ «Россия Федерациязының өөредилге дугайында хоойлузунуң 11 и 14 статьяларынга чаарттылгалар киирериниң дугайында»;
- Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем ямызының 17 декабрь -2010 ч. № 1897 дужаалы «Кол ниити өөредилгениң Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттарын бадылаарының дугайында» (Россия Федерациязының өөредилге, эртем ямызының 31 декабрь 2015 ч. № 1577 дужаалды редакторлааны -биле);
- Тыва Республиканың Конституциязы (12.04.2019 ч. чаарттынганы-биле) ст.5, 24;
- Хоойлу ВХ-1 «Тыва Республикада дылдарның дугайында» от 31.12.2003 ч. № 462 (12.04.2019 ч. чаарттынганы-биле);
- Тыва Республиканың Хоойлузу 21.06.2014 ч. № 2562 ВХ-1 « Тыва Республикага өөредилге дугайы» (02.06.2019 ч. чаарттынганы-биле).
- Программаның ады болгаш авторлары:
- Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем ямызының НШХИ-ниң сүмелээни «Тыва чогаал» эртемниң ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартынга (Е.Т.Чамзырын, М.А.Кужугет, Л.Х.Ооржак тургускан. 2012),
- «Федералдыг ажылчын программа» (2023ч.)
- Тыва чогаал, 11 класс. Ниити өөредилге черлеринге шенелде өөредилге ному. Е. Т. Чамзырын, А. Х. Херел, М. Н. Ооржак. – Кызыл, 2022. – 456 а.номунга дүүштүр тургускан.

Программада кол ниити өөредилгениң 10-11 класстарынга «Төрээн (тыва) литература» эртемин өөредириниң кол сорулгалары болгаш сорулганы боттандырап ажыл-чорудулга тодараттыг, өөредилге планында эртемниң туружу, өөренигениниң Бердинген Программа 10-11 класстарга «Төрээн (тыва) литература» эртемин өөредириниң чижек ажылчын программаларын тургузарының үндезини бооп турар.

Программада «Төрээн (тыва) литература» эртемин өөредириниң кол сорулгазын болгаш сорулганы боттандырап ажыл-чорудулганың *дес-дараалаашкаан, эртемнер аразының* болгаш *метапредметтиг харылзааларны* айтып турар. Ол ышкаш өөреникчилерниң назы-хар, өөредилгениң чада аайы-биле шиңгээдир ажыл-чорудулгазын кичээнгейге ап, билиглер ӨФКС негелделеринге дүүшкен турарын чугулага алган.

Амгы тыва литератураның төөгү-реалисчи барымдааларлыг шилиндек чогаалдарынга даянып, уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринче, эстетиктиг кижизидилгезинче база угаап боданыышкынын сайзырадыр сорулгалыг шилиттинген чогаалдарны өөредири көрдүнгөн.

Программаның сорулгалары, ону боттандырап ажыл-чорудулга өөреникчилерни бедик хамааты туруштут, амыдыралче делгем көрүштүт, харылзаажылганың бүгү талалыг кылдыгыларын билир кижини хевирлеп, деткииринге таарымчалыг

байдалдарны тургузарынче угланган.

Өөрөдигениң «Төрээн (тыва) литература» эртемин шингээдип, сайгарары «Филология» эртеми-биле сырый холбаалыг болганда, төрээн (тыва) чогаалды школаларга өөрөдириниң айтырыглары дыл эртеминиң сорулгалары-биле чергелешкек, сырый харылзаалыг.

Төрээн (тыва) литератураны өөрөдириниң **кол сорулгазы:**

– чогаал дугайында өөрөнгөн билиин улам *делгемчидип*, чоннуң төөгүзүн, амыдыралда ыдыктыг үнелерни база мөзү-шынар айтырыгларын бүгү талалыг көргүскөн чогаалдарның уран-чеченин бот-тускайлаң ханы, *шын үнелеп*, амыдырал- биле холбаалыг база орус болгаш делегей литературазы-биле *деңнеп сайгарып билир*, номчулгага сонугалдыг, хамааты туружу бедик кижини хевирлеп кижизидери.

Сорулгаларын күүседириниң аргалары:

– тыва чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкынның хүлээп номчуур эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап өөрөдиринге чаңчыктырар ажылдар чорудары;

– Россияның биче буурай болгаш делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрөдиринге төрээн дылдың үнезин, ооң байлаан медегердиги-биле шингээдип, литературлуг чугааны хостуг, билдиги ажыглап өөрөдирин сайзырадыр ажылдар чорудары;

– чечен чогаал дээрге авторнуң бот-тускайлаң онзагай делегейи, чараш мөзү-шынар, эстетиктиг көрүш хевирлээр уран чүүлдүң бир хевири деп билигни делгем шингээдирин база тыва чоннуң ажыл-амыдыралынга, ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг, хумагалыг болурун суртаалдаан чогаалдарга даянып, быжыглаарынче угланган ажылдар чорудары;

– уругларның чечен чогаал сайгарар билиин, чаңчылын, арга-мергежилин быжыглаар ажылдар: чогаалда көдүртүнгөн чидиг айтырыгны, тема болгаш идеяны тодарадыры; чогаалдың жанры, сюжет болгаш композициязы, сөзүглелдин дылының уран чурумалдыг аргаларының, сөстүң артында чажыт утказының онзагайын тодарадыр ажылдар чорудары; омур-хевирлерни ажылдап кылганын болгаш чогаалдың тургузуун, бижиттинген аянын, төөгүзүн тодарадыр ажылдар чорудары;

– тыва чогаалды өске чогаалдар болгаш уран чүүлдүң хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар чорудары;

– бердинген темага, чуруктарга (портретке) сөзүглел чогаадыр; аас болгаш бижимел ажылдарга чогаал сөзүглелдерин ажыглап, бодалын тода, бадыткалдыг илерөдиринге, уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр, билиг, мергежилин быжыглаар ажылдар чорудары;

– номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр үнелелдерни, сайгарылгалыг ажылдарны (рецензия, аннотация, илеткелдер, төлевилелдер кылыры) номчуп, деңнеп, эртем ёзузу-биле шинчилеп өөрөдир ажылдар; уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге хамаарышкан эртем-практиктиг ажылдарга киржип, шын чугаалап чаңчыгарын хевирлээр ажылдар; ном саңнары, музей болгаш архив шыгжамырларын ажыглап чаңчыгар ажылдар чорудары;

– тыва литератураның хөгжүлдезиниң оруун болгаш амгы тыва литератураның сайзыралын сонугаар, билдингир чогаалдарны номчуурунче база тыва уран чүүл, эртемге тураскааткан номнарны, культурология, этнопсихология, этнография болгаш өске-даа эртем номнарын таныштырар ажылдар чорудары;

– өске чоннарның культуразын сонугаар, эп-чөптүг, найыралчы харылзаалар тургузар; хостуг үезин шын ажыглап, чечен чогаал сайгарары ажыктыг, өөрөдиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирер ажылдар; бот-тускайлаң номчулгага хергелелин хандырып, чаа чогаалдар-биле таныжып, номчулгага сонугалын бедидер ажылдарны деткип чорудары;

– номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

– чогаал болгаш уран чүүлдүн кайы-даа хевирлеринге даянып, хамааты бот-медерели бедик, кижизиг аажы-чаңга, тыва дылынга ынак, ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар чорудары.

Программаның өөредиглиг ужур-уткалыг кезээ долгандыр турар бойдус болгаш ниитилел хүрээленинге кижиниң бодунуң хамаарылгазын илередип, боттуг амыдыралды эскерип, амыдыралга хамаарышкан бот-тускайлаң үзел-бодалын болгаш ажыл-чорудулгазын чурумчудуп аар арганы үндезин кылып, дараазында билиглерни ыяк шиңгээдирин хевирлээринче угланган:

– *үнелиг утка-шынар дугайын ыяк билири* (чүнү үнелиг кылдыр санап чорууру база бодунуң бодалдарын болгаш кылдыныгларын бот-хуузунда тайылбырлап билири; шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларга харыы бээр, кандыг-бир шилилге кылыр байдал тургустуна бергенде, амы-хууда туружу чайгылыш чок, бот-башкарнып ажыглап билири; сорулгазынга болгаш үнелээри эргежок чугула чүүлдерге хамаарыштыр шилип алган шиитпирин хүлээп, кылдыныгларны боттандырып билири);

– *ниити кижизидилгезин башкарнырын ыяк билири* (аажы-чан, эвилең-ээлдек, хүндүлээчел болгаш өске-даа чараш мөзү-шынарлыг болурунун болгаш чаңчылчаан езу-чаңчылдарны билири, оларны херек кырында күүседип билири; Россия болгаш өске-даа чурттарның чурум-сагылгага хамаарышкан өй-чижээн болгаш кижиниң аажы-чаңында үнелиг чүүлдерниң ужур-утказының дугайында билип алыры; хөй язы-сөөк чоннуг ниитилел амыдыралынга сагыыр ужурлуг корум-чурумнун кол өй-чижээн билири болгаш херек кырында күүседип чорууру; номчукчунуң, дыңнакчының, күүседикчинин, чогаалчының чогаадыкчы арга-шинээн ыяк билири);

– *угаап-шиңгээдирин ыяк билири* (сорулганы салып болгаш ону чедип алырын билири; планнап билири, сайгарылга кылып билири, бот-үнелел кылып билири, өөренириниң угаап-шиңгээдир арга-шинээн бот-үнелеп билири; хайгаарап турары барымдааларга хамаарыштыр айтырыглар салып, болуушкуннарның чылдагаанын тывар, сайгарып, шиңгээдип турары чидиг айтырыгга хамаарыштыр билип турарын азы билбейн турарын демдеглеп ап турар; түңнелдерни үндүрүп билир; бодунуң шинчилээн ажылдарының түңнелдерин аас болгаш бижимел, компьютерге (бижимел, графиктиг чурулгага, презентацияларга) парлап билири;

– *медээлер чыыр ажылдарга башкарнырын ыяк билири* (янзы-бүрү үндезин медээлер-биле билдилиг ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-Rom, Интернет); бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш медээни өөредилгеге ажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни өскертип, кадагалап база дамчыдып билири; шиитпирлээр ужурлуг ажылдарга шын ажыглап билири);

– *харылзажылганы чорударын ыяк билири* (бөлүкке (коллективке) чугааның байдалдарынга дүүштүр харылзажып билири; аас чугааның янзы-бүрү хевирлеринге харылзаа тудуп билири (монолог, диалог, номчулга, бижилге, аас-биле дамчыдары, айтырыг салып билири, диалог чугааны чогумчалыг чорудуп билири болгаш о.ө.);

– *бот-хуузунда бедик деңгел чедерин ыяк билири* (сагыш-сеткил болгаш интеллектуалдыг бот-сайзыраар аргаларны билири; психологтуг билиг чедип алырын, угаап бодаары болгаш чурум-сагылга культуразын хевирлээрин билири);

– *номну шын номчуур арганы чедип алырын ыяк билири* (медерелдиг номчулганы чедип алырының янзы-бүрү аргаларын болгаш эптииин билири; янзы-бүрү сөзүглелдерде бердинген медээлер-биле бот-тускайлаң ажылдап, ооң ханы утказын билири, бот-тускайлаң хүлээп турары; номчукчунуң сөзүглел-биле онзагай культурлуг харылзаа тудуп билири).

Чижек Программа ажылчын программаларны тургузарының үлегер майыы, ынчангаш ужур-уткалыг кезек төрөөн (тыва) чогаал эртеминге вариативтиг ажылчын

программаларны тургузарынга таарымчалыг байдалдарны магадылап турар; тема болгаш чидиг айтырыглар көдүрүп турар чогаалдарны мөөңнөп (модульдуг), ниити болгаш кызы айтырыгларны тодаргай илередип, шилилгелиг сайгарып өөредирин магадылап турар.

ЭРТЕМНИН НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрээн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринин өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның хамааты туружун хевирлээринге, делегей көрүүшкүнүн, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин делгемчидеринге эртемниң өөредиглиг болгаш кижизидилгелиг ужур-утказы улуг.

Өөредилгениң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары эртемни амыдырал-биле холбаалыг чорударынче, Россия болгаш даштыкы чурттарныҥ чоннарының чогаалчыларның ажылдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билиринче, өг-бүлениң үнелиг чүүлдеринге хүндүткелдиг болгаш хумагалыг хамаарылга, өг-бүлениң ёзу-чаңчылдарынга болгаш өг-бүлөгө аажы-чаң культуразын ажыдып турар.

11 класска – неделяда 2 шак, чылда 68 шак.

1. ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИҢГЭЭТКЕНИНИН ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНӨЛДЕРИ

Ортумак школаның доозукчунуң «Төрээн (тыва) чогаал» эртемин шиңгээткениниң түңнөлдери.

Бот-тускайлаң түңнөлдери:

- чоннуң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарының, ажыл-ижиниң кадагалакчызы, төрээн чогаалга, чоннуң культуразынга, дылынга хумагалыг, хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;

- тыва чоннуң сураглыг чогаалчыларын, чогаал салгакчыларының дамчыдылганын делгем шиңгээдиң алыры;

- аас чогаалды, чечен чогаалды болгаш чаңчылдарны кадагалаарының ужур-утказын, харысалгалыгын медереп билир, салгалдарның ук-төөгүзүн шинчилээринге кижилгелиг, чоннуң ниити культуразы дээш сагыш човап билири;

- биче буурай чонунуң төлээлекчизи, хөй нациялыг Россия күрүнезинин хамаатызы кылдыр бодун медерип билири;

- кижиниң сагыш-сеткил шынарларын сайзырадыры, тыва чечен чогаалга болгаш культурага, делегейниң болгаш Россияның чоннарының чечен чогаалдарынга болгаш культураларынга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру.

Метапредметтиг түңнөлдери:

- чидиг айтырыгны илередип, гипотеза үндүрүп билири, медээлерни чыып, бодунуң туружун бадыйткаар барымдаалар тургузуп, көргүзери, аас болгаш бижимел ажылдарга чылдагаан болгаш түңнөл харылзааларны аңгылап билири, тыва дылга түңнөлдери чедимчелиг үндүрүп, чугаалап билири;

- бодунуң ажыл-чорудулганын шын мөөңнөп билири, ону үнелээри, сонuurгалдарының угланышкыннарын тодарадыры;

- бот-тускайлаң ажылдаарынга деңнээр аргаларны ажыглап билири;

- угаап шиңгээдирин болгаш харылзажылга аргаларын ыяк билир сорулгаларны шиитпирлээрде, информацияның янзы-бүрү бижимел барымдааларын (словарлар, энциклопедиялар, Интернет-курлавырлар д.о.ө.) бот-тускайлаң ажыглап билири.

Кол ниити өөредилге программанын шиңгээдириниң метапредметтиг түңнөлдери өөредилгениң бүгү талалыг үш бөлүктүг кылдыныгларын – башкарнып билирин, угаап шиңгээдирин база харылзажылга аргаларын ыяк билип алганынга хамааржыр.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

- сорулгаларны боду тодарадыр, сорулгаларны чедип алганының хемчээл болгаш демдээн үнелээрин билир;

- ажил-чорудулгада салдыгхан сорулганы чедип алыр ажил-чорудулга үезинде тургустунуп болгу дег шаптараазыннарны билир;
- өөредилге үезинде болгаш амыдырал байдалдарында сорулгаларны салып алыр болгаш тодаргайлап чугаалап билир;
- бодунуң мурнунда салдыгхан сорулганы чедип алырда, эргежок чугула, ооң иштинде үе болгаш өске боттуг эвес, курлавырларны үнелээр;
- сорулгаларны чедип алыр аргаларны шилиир, салдыгхан сорулгаларның шиитпирин күүседирин планнап билир;
- салдыгхан сорулганы күүседиринге эргежок чугула курлавырларның үрө-түннелдин медресеп, мөөнөп билир;
- бодунуң ажилын база чедип алган түннелин баш удур салган сорулга-биле деңнеп, түннеп билир;

– бодунуң ажил-чорудулгазын хынаар болгаш үнелээр арга-мергежилдиг болур кылдыр өөренип алыр. **Өөредилгени угаап шингээткениниң бүгү талалыг кылдыныглары**

Доозукчу:

- сорулгаларны шиитпирлээринге түннээр аргаларны тывар, ооң иштинде делгеренгей медээни дилээр болгаш аңаа барымдаалап, чаа сорулгаларны (өөредир болгаш угаап шингээдир) мурнунга салыр;
- медээге сайгарылгалыг үнелел бээр болгаш аңгы-аңгы үзел-бодал, турушту бодунуу-биле тайылбырлаар; бижимел медээ барымдааларда чөрүлдээлерни демдеглээр;
- бижимел медээ барымдааларда илереткен боттуг сырый харылзаалар болгаш чөрүлдээлерни көргүзерде, янзы-бүрү модель-схемалыг аргаларны ажыглаар;
- өске кижиниң кылдыныглар болгаш бодалдарында хамаарыштыр барымдаалыг шүгүмчүлелди көргүзер болгаш бадыткаар; бодунуң бодалында хамаарышкан шүгүмчүлелдиг саналдарга шыдамык болгаш угаанныг хамаарылгалыг болур, оларны хууда өзүлдениң курлавыры кылдыр көөр;
- өөредилге эртеминиң билиг кызыгаарындан үнүп, шингээдир аргаларны болгаш кылдыныгларны делгем күүседир тускай сорулгаже угланган чаа арга-мергежилди дилээр;
- билигге хамаарыштыр өскелерниң талазындан болгаш бот-курлавырын чугулага албышаан, өөредилгениң бот-тускайлаң уг-шиин тургузар;
- угаап шингээдиринге хамаарышкан аңгы-аңгы туруштарны медресеп билип, солуп аар болгаш быжыг тудар;
- бүдүн чүүлдүн кезектериниң аразында күүседир ужурлуг чугула харылзааларны тодаргайлаар, онзагай чылдагаан болгаш түннел харылзааларны аңгылаар;
- деңнээр, деңнештирер, бөлүктээр;
- планнар, тезистер, конспектилер тургузуп өөренип алыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

- албан-херек харылзажылганың бүгү чажыттарын, ол ышкаш улуг улус-биле (өөредилге черинге, ол ышкаш оон дашкаар) чорудар, албан-херек харылзажылгага эш-өөр шилиирде, амы-хууда тааржырындан эвес, а удур-дедир үзел-бодалдың, харылзааның түннелин бодал, шилип алыр;
- бөлүк-биле ажил боттандырып тура, бөлүктүн удуртукчузу, ол ышкаш янзы-бүрү байдалдарның күүседикчизи (идеялар идип үндүрүкчүзү, шүгүмчүлекчи, күүседикчи, ойнакчы, эксперт дээш о.ө.) болуру;
- ажилды шын, ырактан харылзажып база удур-дедир таарыштырган харылзаа байдалында дүүштүрер болгаш күүседир;
- аас болгаш бижимел байдалдарга дүгжүп турар дылдың аргаларын ажыглап,

бодунуң бодалын делгеренгей, бадыткалдыг болгаш ылап шын илередир;

- маргыштыг таварылгаларны билип алыры болгаш оларны өөскүтпези, албан-херек болгаш өөрөдилгеге хамаарышкан бот-хуузунуң хамаарылгазын, бодалдарын чок кылыр, ырадыр;

- сөзүглелдин утказын аас болгаш бижимел хевирге кыска азы делгем дамчыдар;

- монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорударын билири, бодалды илередип чугаалаары, харылзажылганың сорулгазынга дүүштүр дылдың чурумалдыг аргаларын (сөзүглел, таблица, схема, аудиовизуалдыг одуруг дээш о.ө.) ажыглап билир;

- барымдааларны шилиири, түңнелдерни тодарадыры, бодунуң ажыл-чорудулгазын аас болгаш бижимел хевирге түңнөп илередир кылдыр өөренип алыр.

Предметтиг түңнелдери:

Доозукчу:

1. Төрээн (тыва) чечен чогаалды номчуп, чугула апарган таварылгада орус болгаш делегей чоннарының чечен чогаалдары-биле деңнеп, ниити темалар азы чидиг айтырыглар көдүрүп турар ийи азы оон хөй сөзүглелдерден чижектерни сайгарылгалыг кирип, шингээткен билиин көргүзөр кылдыр өөренир.

2. Аас болгаш бижимел хевирге бодунуң номчукчу дуржулгазын түңнээр болгаш сайгарар, тодаргайлаарга:

- сайгарар чечен чогаалдың шилилгезин кылыры, чогаалдың темазын (темаларын), ол ышкаш оон көдүрген чидиг айтырыгларын (чогаалда кириген утка- хөөн база чажыт утка-хөөн) барымдаага үндезилеп сайгарар;

- бодунуң чугаазының тезистерин илередирде, чидиг айтырыглар көдүрген болгаш сайгарылга негеп турар чогаалдарның үзүндүлерин ажыглаар;

- чогаалды сайгарар, чогаалдарның ийи (азы оон хөй) кол темаларын азы бодалдарын аңгылаар, сюжетте оларның хөгжүлдезин, удур-дедир харылзаалыын болгаш бот-боттарының аразында салдарын тодарадып, оон-биле чечен чогаалдың нарынын ажыдып сайгарар;

- авторнуң шилээни жанр-аймаан сайгарар, чечен чогаалдың кезектериниң: болуушкуннар хөгжүлдезиниң девискээри болгаш үези; болуушкуннарны көргүзөр аргалар болгаш хөгжүлдеси; маадырларны шилиир аргалар болгаш оларның аажы-чаңын, бодалдарын хөгжүдөр азы ажыдар аргалар – хөгжүлдениң болгаш харылзааларның онзагайын ажыдар;

- чечен чогаалда ажыглаттынып турар сөстөр болгаш сөс-домактың сөзүглел-биле сырый харылзаалыг утказын (көжүрген болгаш ужур-уткалыын) тодарадыр, оларның аянында чаа чүүлдүн (көрүштүн) идеязы, үзел-бодалы, сагыш-сеткил илерээшкенин утка-хөөнүнден, эстетиктиг ужур-утказындан үнелээр;

- чечен чогаалда ажылдап кириген тодаргай тургузугну (композицияны) шилээнин сайгарары (сөзүглелдин тодаргай кезектерин таарыштыр тургусканы, удур-дедир харылзаалы, оларның композиция тодарадырынга кандыг аргалыг дузалап турары болгаш номчукчуга кандыг эстетиктиг салдарлыг бооп турарын өөренип алыр.

3. Дараазында ажылдарны үре-түңнелдиг чорудар:

- кичээлде өөренип турары чогаалга хамаарыштыр айтырыгларга делгеренгей харыыларны бээр азы чогаалдың чечен делегейин бүрүнү-биле билип турарын, чечен чогаалдың бижиттинген угланышкынынга (агымынга) болгаш төөгү-культурлуг үеге хамааржырын тодарадып, чогаалдарга улуг эвес рецензияларны боду бижиир;

- чогаалга хамаарыштыр төлевилел ажылдарын кылыр, бодунуң үндезинниг бодалдарының утказын илередип тайылбырлаар кылдыр өөренип алыр.

Доозукчу:

- *чогаалдың сөзүглелинге төөгү-культура талазы-биле тайылбыр бээр (оон иштинде музейниң, чурт-шинчилел библиотекаларның, төөгүлүг документиленниң дээш*

о.ө. курлавырларын ажыглаар);

– чечен чогаалды, ооң иштинде чечен чогаал сайзыралының объектилиг хоойлуларын болгаи авторнуң онзагай субъектилиг шынарларны боттандырып турарын холбааштырып сайгарар;

– чечен чогаалды гуманитарлыг билигге хамаарылгалыг эртемнерни (философия, история, этнопсихология болгаи өске-даа) бүгү талазы-биле холбаалыг сайгарар;

– эпиктиг, иши азы шүлүк чогаалдарының кайы-бирээзиниң (чижээ, кинофильм азы ишижиткен көргүзүг; уран номчулганың бижидилгези; чогаалга хамаарыштыр чуруктар сериязы) утказын илередип тайылбырлаарын билип алыр аргалыг. Доозукчу:

– делегей литературазында тыва чечен чогаалдың туружу болгаи ужур-утказын;

– амгы үениң чечен чогаалдарының дугайын;

– эң-не билдингир чечен чогаал дугайында бижээн курлавыр, ооң иштинде Интернет четкизи;

– чечен чогаал өөренир эртемде төөгү-культура талазы-биле шинчилээр арга дугайында;

– XIX болгаи XX чүс чылдарда чогаал сайгарар төөгүлүг ажыл-чорудулга дугайында;

– чечен чогаал угланыышкыннарының азы агымнарының эң-не шылгараңгай азы ылгалдыг демдектериниң дугайында;

– литературлуг угланыышкыннар: соцреализм, реализм;

– тыва чечен чогаалдың шылгараңгай чогаалчыларының аттары, оларның чогаалдыкчы намдары, кол чогаалдарның аттары, национал культурада «мөңгө маадырлар» азы ниити маадырлар аттарын билип алыр аргалыг.

Чечен чогаал теориязын өөренип тургаи, доозукчу:

– теория билишчиннерин ханы өөренир;

– чогаал сайгарылгазының аргаларын шиңгээткенинден номчукчу дуржулгазы бедик кижиниң иштики хергелелин тургузарын шиңгээдип алыр.

11 класс

Проза. Калбак чогаал.

1. З.С.Байсалова. Тоожу «Ховуда херээжен».

2. А.А.Даржай. Чечен чугаа «Казанак».

3. Э.Л.Донгак. Тоожу «Сыын чады» деп номдан (шилиттинген эгелер), «Эрлик оран киргеш келдим» деп номдан (шилиттинген эгелер).

4. М.Б.Доржу. «Сыргалар» деп новеллалар чыындызындан (шилиттинген эгелер).

5. М.М.Дуюнгар. Чечен чугаа «Бөрү дүнү» деп номдан (шилиттинген эгелер).

6. И.Б.Иргит. Тоожу «Кинчиниң сорбузу» (шилиттинген эгелер).

7. М.Б.Кенин-Лопсан. «Буян-Бадырғы» деп роман-эссе эгелер: «Буян-Бадырғы – ТАР-ның Иштики херектер ямызының сайыды», «Буян-Бадырғы – ТАР-ның Министрлер Чөвүлелелиниң даргазы», «Буян-Бадырғы – ТАРН ТК-ның секретары», «Буян-Бадырғы – намчыларның идегели», Буян-Бадырғының сөөлгү шүлүктери.

8. Б-Б.Н.Тараачы. Тоожу «Кайгал».

9. В.У.Хомушку. Чечен чугаа «Мончарлыг кижии».

10. Ч.Ч-Д.Ондар. Тоожу «Мусульманнар батальону» (шилиттинген эгелер).

Поэзия. Шүлүк чогаалы.

1. Э.Б.Мижит. Проза-шүлүктөр «Дугуй», «Аъттыг кижии», «Кыйгы», «Кайда силер?», «Эжиктер».

2. А.С.Бегзин-оол. «Шылгалданың үш үжүүрү» деп шүлүктөр чыындызындан

(шилилге-биле).

3. Н.Ш.Куулар. «Чырык болгаш дүмбей» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).

4. А.У.Күжүгет. «Ынак-тыр мен», «Ногаан аът» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).

5. М.А.Күжүгет. «Сеткилим орбазында» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).

6. Э.Б.Мижит. «Казыргылыг кудуктун кыйгызы» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле), «Туман өттүр отчугаштар» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).

7. К.Д.Натпий-оол. «Ынакшылдың сөөлгү белээ» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).

8. М.Н.Ооржак. «Чөпшүл дең» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).

Драматургия. Шии чогаалы.

1. Э.Б.Мижит. Драма «Чиргилчиннер».

Шээжилээр чогаалдар даңзызы

1. А.С.Бегзин-оол. Шүлүк «Философ».

2. А.А.Даржай. Проза-шүлүк «Дазыл» (шилиттинген эгелер).

3. М.М.Дуюнгар. Чечен чугаа «Мөчөк ирей» (шилиттинген эгелер).

4. С.В.Козлова. Шүлүк «Агы».

5. А.У.Кужугет. Шүлүк «Ынак-тыр мен».

6. К-Э.К.Кудажы. Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем» (шилиттинген эгелер).

7. Ш.Д.Куулар. Роман «Баглааш» (шилиттинген эгелер).

8. В.С.Серен-оол. Шүлүктөр: «Сыгыттың аяны», «Мээң Тывам» (шилилгелиг)

ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

11 класс (68 ШАК)

[illegible]

«Кижиге болгаш өг-бүлө»	К-Э.К. Кудажи. «Долуманың хуулгаазыны». Чогаал теориязы: Комедия – шии чогаалының бир хеви Чогаадыг «Уе-биле денге базар улегерлиг аныяктар»	3ш 1ш		Чогаалдың тема, идеязы. Комедияның сөзүглелин номчууру, омур-хевирлерни болгаш чогаалдың композициязын ажылдап кылганының онзагайын тодарадыры. “Бичии кижиниң омуру” деп билиишкин дугайын угаап боданыры, комедияны орус чогаалдар-биле деннеп сайгарары. Комедияның дылының уран-чечени, чугула идеялиг салдарын илередип тайылбырлаары. Комедия жанрның хевирлери: омур-хевирлер комедиязы, байдалдар комедиязы.
«Кижиге – ниитилел – күрүне»	Е.Т. Танова. «Дошкун чылдарның чазы». Тоожуда репрессия темазы.	4ш 1ш 1ш		Тываның улустун чогаалчызы Е.Т. Танованың намдары, чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчы дугайында чугула медээлерни өөренири. Тыва литературада репрессия темазын ажытканы. Чогаалдың утказы биле хевирин чүүлдештир сайгарылгазы. Маадырның омур-хевириниң онзагайын илередири, авторнун туружу. Репрессия чылдарын чурттап эрткен салгалдың коргунчуг салым-чолунун дугайында угаап боданышкын. В.Б. Монгуштун намдары, чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазы, каттырынчыг болгаш дузаашкынның чогаалдары-биле таныжылга. «Каткы бажы каткан эвес» деп чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыр. Сөзүглел-биле ажыл, композицияның болгаш омур-хевирлерниң онзагайын тодарадыры. Улустун аас чогаалының чогаалчы болу бээринге салдары. Ниитилел амыдыралының четпестерин “чанагаштаары”, каткы өттүр карак чажын көргүзери – юмор жанрының чажыт сорулгазы.

«Кижі – бойдус – бедик сайзырал» «Кижі – ниитилел – күрүне»	С.В. Козлова «Чаражын аар», «Агы». «Агы» деп шүлүктө кижі биле бойдустун харылзаазы. С.В. Козлова шүлүглел «Сыра».	1ш		С.В. Козлованың намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. «Чаражын аар» деп шүлүктүн идеялиг угланышкынын тодарадыры. Шүлүктөрниң уjur-утказын болгаш хевир тургузуун сайгарары. Тыва чоннун чаңчылдары болгаш ёзулалдарына авторнун
		1ш		хамаарылгазы. С.В. Козлованың шүлүктөринде - тыва чоннун делегей көрүүшкүнүнүн илереп келгенин тодарадыры. Шүлүглелдин утказын болгаш хевир-тургузуунун онзагайын сайгарары. Тема, идеязы. Чогаалдын сюжединде, композициясында онзагайларны илередири. Кол маадырның овор-хевирин боттут амыдыралдан алган бадыткал, Тывага билдингир чораан хамның ук-ызыгуурун тодарадыры. Чогаалда монолог, диалог, детальдарның салдарын илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадыры.
«Чогаалчы – ниитилел – күрүне».	Тываның орус дылдыг чогаалчылары (допчулал).	2ш		Тываның орус дылдыг чогаалчыларының чогаадыкчы ажил- чорудулгазы-биле допчу таныжылга. Амгы үениң орус дылдыг чогаалчылары: Г.И. Принцева, Э.Б. Цаллагова, В. Бузыкаев, Е. Антуфьев болгаш өскелерниң-даа чогаадыкчы ажил- чорудулгазын өөренири.
«Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал». Орус литература тыва дылда	С.А. Есенин «Сыгыт дегбээн торгу харны дүвүлендир».	1ш		Сөзүглелден чогаалчының бот-тускайлаң аянын тодарадыры: уян сырынналдыы, ажыы-биле миннири, төрөөн чери биле чогаалчының сагыш-сеткилиниң тудуш харылзаазы. Сергей Есенинниң чогаалдарының тыва дылче очулгазы-биле таныжылга. Библиотекаларда каталогтар болгаш Интернет курлавырлар- биле ажил.

«Чогаалчы болгаш өг-бүлө» «Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал»	М.Б. Доржу. Чогаалчы дугайында сөс. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. «Тыва аъттар». М.Б. Доржу «Ава сүдү»	2ш 1ш		Москваның М.А. Горький аттыг литература институтунуң баштайгы тыва доозукчунуң намдары, чогаадыкчы ажыл- чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының чогаал бижиир онзагай тыва аянын илередири. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл- чорудулгазының ниитилел, культура амыдыралы-биле харылзаазы. Шүлүктүң тема, идеязы. Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында тыва чоннун патриотчу шимчээшкини. Чогаалдың хевир-тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын чорудары. Чогаалдың аянның номчулгазы. Чогаалдың долу сайгарылгазын кылыры. Дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын тодарадыры.
«Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал»	А.А. Даржай. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Далайны мен караам-биле көрбээн мен».	1ш		Тываның улустун чогаалчызы А.А. Даржайның хөй талалыг чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныжылга. Төрээн тыва дылды сайзырадырынга, камгалаарынга, киирген улуг үлүг-хуузу. Төрээн чер, тыва чон, төрээн дыл дугайында чогаалдары-биле таныжылга. Мөзү-шынар, арын-нүүр, ынакшыл болгаш найырал темаларында бижээн чогаалдарының бижиттингениниң онзагайы, чогаалчының тускай аяны. Чогаалчының чогаадыкчы салым-чаяянының эртемнер болгаш янзы-бүрү культуралар аразында харылзааларга: чогаал – төөгү, чогаал – философия, чогаал – уран чүүлдүн хевири, чогаал – дегейниң уран-чечен культуразы илереп турарын тодарадыры.

«Чогаалчы – ниитилел – күрүне»	«Дазыл»	2ш		Мөзү-шынар темазын «Дазыл» деп шүлүктээн прозада илереп кээриниң онзагайын тодарадыры. Чогаалдың хевир, тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры. Күженишкинниг монолог хевиринде Дазылдың чагыы – чогаалдың үндезин сайгарылгазы болуп турарын ылавылаары. Композицияның онзагайын, бойдус болуушкуннарының чурумалын кижиниң сеткил хайныышкынның байдалын тодарадыр арга бооп турарын тодарадып билири. Чогаал маадырының угаап боданыышкынының онзагай талаларын, ооң туружун авторнуң туружу-биле деңнеп сайгарары. Дазылдың овуру болгаш авторнуң көрүжү. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүрген чогаадыг угаап- боданыышкын бижири. Бердинген темалыг чогаадыгга херек медээни тып билири.
«Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал»	«Хемнер бирде...»	1ш		Шүлүктүн идея-тематиктиг угланыышкынын болгаш философчу бодалдың эгезин илередири. Чогаалдың хевир, тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүрген чогаадыг угаап-боданыышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири.
«Кижиг болгаш өг-бүлө»	«Игил ызы»	2ш		Чогаалчының ажыл-чорудулгазының тыва аян-хөөннүү, бот- тускайлаң көрүжүн илередири. Сөзүглелди номчууру, идея болгаш темалыг угланыышкынын, философчу бодалдың илерээшкинин тодарадыры. Шүлүглелдин сайгарылгазын кылыры: композициязының онзагайы, сюжеди, дылының чурумалдыг аргаларының ажыглалы, бижиттинген аяны: катаптаашкыннар, монологтар, диалогтар. Чогаалда улустуң аас чогаалының үндезиннерин тодарадыры. Шүлүглелде эртемнер болгаш уран чүүлдүн хевирлериниң аразында харылзаалар: литература болгаш уран чүүлдүн хевир. Игилдин аялгаларының онзагайларын илередири.

«Кижиге – ниитилел – күрүне»	«Четкер четкизи»	3ш		Чогаалда көргүскөн үең: совет үе соонда амыдыралдың онзагайын, шынныг талаларын илередири. Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалдың хевир, тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры. Чогаалдың маадыры – көдээ оол Кежиктин сеткил-сагыжында арыг бодалдарын илередири. Чогаалда маадырларның аразында чидиг чөрүлдээлерге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын, көрүжүн бадыткаары.. Медээни шын тып, аайлап, ажыглаар сорулгалыг критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг литературалар-биле ажыл. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүрген чогаадыг угаап-боданыышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темага медээлерни тып билири.
«Кижиге – ниитилел – күрүне». Даштыкы болгаш делегей литературазы тыва дылда	Чинагийн Галсан «Дошкун чылдарның тоожузу»	2ш		Моол чогаалчы, этниктиг тыва Шыныкбай оглу Чурук-Увааның хөй талалыг намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Бүгү-ле чараш чүүлге ынакшылын илереткен чогаалдарының национал сүүзүнүн, дөзүн, төрөөн черин алгаанын илередири. Чогаалдың идеязы, темалыг угланыышкыны болгаш авторнуң чуртталгаже философчу көрүжүн тодарадыры.
«Кижиге»	В.С. Серен-оол. Чогаадыкчы намдары.	1ш		В.С. Серен-оолдун намдары болгаш катаптаттынмас салым- чаяаны, тускайлаң үнү-биле таныжылга. Тыва чогаалдың, уран чүүлдүн сайзыралының төөгүзүндө чогаалчының кириген үлүг-хуузу. Авторнуң шүлүктөрүниң онзагайлары, тыва шүлүк чогаалында кириген жанр болгаш хевирлериниң хөй талалы- биле таныжылга: дөрттөөн одуруглар, верлибрлер, сонет, сонет чечээ, хокку, монолог, диалог болгаш о.ө.
				Тыва шүлүк чогаалында чаа хевир, жанр тургузар талазы-биле В. Серен-оолдун чогаадыкчы дилээшкннерин шинчилээри: «илиглер», «сөөмнер», «карыштар», «кырылар», «төш чартыктары», «кулаштар».

	В.С. Серен-оол «Сыгыттың аяны», «Аржаанның аялгазы».	1ш		В. Серен-оолдун шүлүк чогаалында чаа идея, тема, овор- хевирлер-биле таныжылга. «Сыгыт», «хөөмейнин» тыва уран чүүлдүн сайзыралынга салдарын тодарадыры, тыва чоннун уран чүүлүнүн чаңчылчаан хевири, катаптанган хевири деп бодалдың мөзү-бүдүш айтырыглары-биле холбаалыг илерээнин чогаалда көргүскени. Аржаанның өмүнээзинден кижилерге чагыг аянының дыңналып келири, шүлүктүн тургузуунун онзагайы. Монолог хевиринге илереп келген кижини болгаш бойдус теманы ажытканының онзагайы. Чогаалда лириктиг маадырның иштиги делегейин ажыдарынга чугааның монолог хевирин ажыглааны, авторнун боттук амыдыралда болушкуннарга хамаарылгазы. Чогаалга хамаарыштыр бодунун бодалын илередирде, план тургузары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг-чурумалды бижири.
Кижини – ниитилел – күрүне»	«Мээң Тывам»	1ш		Чогаалдың тема, идеясын болгаш кол овор-хевирлерин тодарадыры. Кижини биле бойдустун аразында харылзааны чураанының онзагайы. Бойдустун болушкунунга даянып, чогаалдың идеясын, кижиниң иштиги делегейиниң сеткил хайныышкынын байдалын илередир арга дээрзин көргүскени. Чогаалдың дылының чурумалдыг аргалары-биле ажыл. Шээжи-биле аянның номчулга. Кыйгырыг, айтырыг домактарының идеялиг уткасы. Медээни шын тып, аайлап, ажыглаар сорулгалыг критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг номнар-биле ажыл. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап- боданыышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темага херек медээни тып билири.
«Кижини – ниитилел – күрүне». Даштыкы болгаш делегей литературы тыва дылда.	У. Шекспир «Сонеттер», «Ромео биле Джульетта». «Ромео биле Джульетта» - тыва театр сценасында.	2ш		У. Шекспирниң чогаалдарының тыва дылда очулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-херээ. Ниитилел амыдыралының барымдаалары-биле чүүлдештирери. С.Б. Пюрбюнүн тыва дылче очулгазы-биле «Ромео биле Джульетта» деп трагедия-биле таныжылга. В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының сценасынга «Ромео биле Джульетта» деп трагедияны салып турганынга хамаарыштыр чүүлдер чыып, таныжары.

«Кижиге – ниитилел – күрүнгө»	Э.Л. Донгак. Намдары, чогаадыкчы ажил- чорудулгазы. «Эрги хонаштар». Романда чаа амыдырал.	3ш		Э.Л. Донгактың намдары, бот-тускайлаң дидим үнү-биле таныжылга. Романның тема, идеясы. Чогаалчының чогаадыкчы ажил-ижин ниитилел болгаш культура амыдыралындан бадыткалдар- биле холбап таныжары. Чогаалда чечен үе болгаш чечен девискээрни тодаргайлаары. Кижиниң иштики делегейин, чуртталганың үнөзиче көрүжүн, улустуң ёзу-чаңчылдарга онзагай хамаарылгазын тодарадыры. Чогаалга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередирде план тургузуп билири.
	М.Б. Көжелдей. Намдары, чогаадыкчы ажыл- чорудулгазы. «Төрөөн чурттан ыракка».	2ш		М.Б. Көжелдейниң чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. «Эремаа», «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрөөн чурттан ыракка» деп номнары-биле таныжылга. Чогаалчының бот- тускайлаң бижири аяны. «Төрөөн чурттан ыракка» деп тоожунун тема, идеясын тодарадыры. литература төөгүзү болгаш литература теориясы-биле холбап, чогаалдың уткасын болгаш сайгарылгазын кылыры (тема, көдүртүнген чидиг айтырыг, мөзү- бүдүш пафозу, овор-хевирлер, композициясының, дылдың уран-чечен аргаларның болгаш детальдарның онзагайлары). Кайгал Мартаажыктың овор-хевирин, ооң иштики делегейин ажытканын илередири. Тоталитарлыг күрүнгө кижиниң коргунчуг салым-чолун көргүскөн теманы ажыткан аргаларын тодарадыры.
				Тургускан план ёзугаар чогаалдың уткасын чугаалаары. Медээни шын тып, айлап, ажыглаар сорулгалыг критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг номнар- биле ажил. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажилдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап- боданыышкын бижири. Темалык дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темалыг чогаадыгга (төлөвилелге) херек медээни тып билири.

	Ш.Д. Куулар «Баглааш» романдан эгелер. Литература теориязы: чурумалдыг символ.	4ш		Ш.Д. Кууларның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Чогаалдың адының идеялиг утказын тодарадыры. Баглаашты мерген угаанныг өгбениң омур-хевир кылдыр, мөңгө үениң символу кылдыр көргүскенин тодарадыры. Чогаалдың утказын тыва чоннуң ёзу-чаңчылдары, политиктиг амыдыралы болгаш ниитилелде барымдааларга холбаштырып тайылбырлаары. Эзимниң, Хадыңның, Черниң, Кижиниң, Үениң омур-хевирлери- биле ажыл. Чоннар аразында найырал темазын ажитканы, Ада- чурттуң Улуг дайынының чылдарында тыва чоннуң интернационалчы шимчээшкини болгаш патриотчу сеткил- сагыжын көргүскениниң онзагайы. Чогаалдың утказының ханы болгаш алыс шынныг ужур-утказы.. Символдарның тема болгаш идеяны тодарадырынга салдары.
	И. Кузнецов «Эки турачы тыва кыстар»	1ш		И. Кузнецовтуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Фронтовик чогаалчының чогаадыкчы ажыл- чорудулгазында дайын темазының ужур-утказын тодарадыры. Ровно дээш тулчуушкунга тыва эки-турачыларның маадырлыг чоруун, тодаргай төөгүлүг болгаш бүгү ниитилел чергелиг чидинг айтырыгны чогаалда көргүскени. Тургускан план ёзугаар чогаалдың утказын аас-биле дамчыдары база сайгарылгалыг бижимел ажылдарны кылары.
«Кизи – бойдус – бедик сайзырал»	А. Үержаа «Ынак-тыр мен».	1ш		А.Үержааның чогаадыкчы намдарын өөренири. Амгы тыва литературада чогаалчының туружун тодарадыры. Чогаалчының шүлүктеринде дылының чончузу, катаптаттынмас омур- хевирлер. Шүлүктерниң философчу ужур-утказын тодарадыры: үе маңының дүргениниң дугайында, кижилерниң салым-чолу, мөзү болгаш этиктиг чөрүлдээлер дугайында бодалдар, чидиг айтырыглар. Шүлүктүң аянныг номчулгазы. Чогаалдың сайгарылгазын кылары.
	«Хараган», «Хээлер».	1ш		Чогаалчының шүлүк чогаалында хамааты лириканың онзагайы. Философчу чидиг айтырыгларга харыы бээри, бойдус болуушкуннарының омур-хевирлериниң чогаалдың идеязын тодарадыр арга бооп турары. «Хээлер» деп шүлүктүң адының утказы, уран-чечен детальдар. Лириктиг киирилде, адалгалар болгаш дылдың уран-чечен аргаларының ужур-утказын тодарадыры. А.Үержааның чогаадыкчы ажылының дугайында литература- сайгарылгалыг статьялар-биле ажыл.

«Кижі – ниитилел – күрүне»	М.М. Дуюнгар «Мөчөк ирей» (чечен чугаа).	1ш		М.М. Дуюнгарның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Проза чогаалдарында мөзү-шынар айтырыглары. «Мөчөк ирей» деп чечен чугааның тема, идеясын тодарадыры. Литература төөгүзү болгаш литература теориязынга даянып, чогаалды сайгарары (тема, көдүрттүнген чидиг айтырыг, мөзү-бүдүш пафозу, овор-хевирлер, композициязының онзагайы, уран-чечен аргаларның, детальдарның онзагайлары). Кол маадырның иштики сагыш-сеткилиниң монологун тодаргайлаары. Чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр авторнуң туружу, маадырларның иштики сагыш-сеткилин көргүзөрдө, чогаалчының салым-чаяанныын илередири. Чечен чугааның утказын аас-биле дамчыдарда, план тургузары, аңаа дүүштүр бижимел ажылды кылыры.
	М.М. Дуюнгар «Чалбак-Мыйыс».	1ш		Чалбак-Мыйыс деп сарлыктың овор-хевирин кижилерниң аажы- чаңының шынарларын илередир арга кылдыр алганын тодарадыры.
				Чогаалда көдүртүнген айтырыгларга, маадырларның кылдыныгларынга база болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередири. Маадырның иштики сагыш-сеткилиниң чөрүлдээлерин болгаш даштыкы байдалын көргүскениниң онзагайын илередири. Чечен чугааның идея болгаш темазын тодарадыры, улуг тура болгаш бот тогдунар аажы-чаңны сойгалаанын илередири.
«Кижі – ниитилел – күрүне». Орус литература тыва дылда	М. Джалиль «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры»	1ш		Чогаалчының чогаадыкчы ажылы-биле таныжылга. Чогаалдың сайгарылгазы, өөренип турар чогаалынга хамаарыштыр бодунуң туружун, бодалын илередип билири.

«Кижиге – бойдус – бедик сайзырал»	Э.Б. Мижит. «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүн дүрүмү».	1ш		Э.Б. Мижиттин чогаадыкчы ажылы-биле таныжылга, ооң амгы тыва литератураның сайзыралына кириген үлүг-хуузу тодарадыры. Э.Б. Мижиттин чогаадыкчы делегейин илередири: чогаалчы, прозачы, драматург, эссеист, очулдурукчу. Өөрөнгөн чогаалдарына хамаарыштыр сөзүглелдерге даянып, бодунуң бодалын бадыткалдарлыг илередип билири. Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралына Э.Б. Мижиттин кириген чаартыкчы салдары.
	Э.Б. Мижит. «Дугуй», «Аъттыг кижиге», «Кайда силер?», «Кыйгы».	1ш		Шүлүктөргө тема, идеясын тодарадыры. Лириктиг маадырның иштиги делегейин ажыдарда, <i>дугуйнуң, чылгычының, доозуннуң, чаппанның</i> дээш оон-даа өскө омур-хевирлерни ажыглааны авторнуң чогаадыкчы салым-чаяаннын илередип турарын тодарадыры. Символдуг омур-хевирлер, философчу бодалдарны ханы сайгарып, чогаалдарның онзагайын илередири. Шүлүктөн прозаларның аянын номчулгасы.
«Кижиге болгаш өг-бүлө»	Э.Б. Мижит. «Иениң ынакшылы».	1ш		Чогаалдың темасының дугайында угап-бодашкын. Шиини номчуп, омур-хевирлерниң ай-базын тодарадыры. Номчаан чүүлүгке хамаарыштыр бодунуң үнелелин илередип билири. Тываның амгы культурлуг амыдыралында чогаалдың туружун илередири. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угап- боданышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темалыг чогаадыгга (төлөвилелге) херек медээни тып билири.
«Кижиге болгаш өг-бүлө»	И.Б. Иргиттин лирикасы. «Ынакшылдың сүлдөзи», «Сылдызым сен».	1ш		И. Б. Иргиттин намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгасы-биле таныжылга. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Чогаадыкчы делегейиниң хөй янзылы. Ынакшыл теманы чырытканының онзагайы. Шүлүктөргө сайгарылгасы.

«Кижиги – ниитилел – күрүнгө»	A.C. Бегзин-оол «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамның чагыы», «Философ».	1ш		A.C. Бегзин-оолдун чогаадыкчы ажил-чорудулгасы-биле таныжылга. Чогаалчынын бижиир тускай аяны. Шүлүктөрүнүн онзагайы, дылынын чончузу, овор-хевирлернин хой янзылы Шүлүк болгаш шүлүкчү, үе болгаш мөңгө үе билиишкин дугайында философчу бодалдары. Ынакшыл, биче төрөөн чер- курт темазынга бижээн шүлүктөрүн өске тыва шүлүкчүлөрүн чогаалдары-биле деңнээри. Авторнун лирикасында чөрүшкек угаап-бодаашкынны: <i>угаанның хүлээп алышыкынын, чүректиң кыйгызын</i> илереткенинин онзагайын тайылбырларары. Шүлүктөрдө ада кижинин овор-хевири философу угаап- боодаашкынныг дамчытканын сайгарары.
	Тываның херээжен чогаалчылары.	2ш		Тываның херээжен чогаалчыларынын чогаадыкчы ажил- чорудулгасы-биле таныжылга. Биче төрөөн куртувун културазынын сайзыралынга херээжен чогаалчыларнын киирген үлүг-хуузун. З.А. Намзырай, З.С. Байсалома, A.X.-О. Ховалыг, Э.Б. Цаллагова, Л.Х. Иргит, М.А. Кужугет болгаш өскөлөрүн даа чогаадыкчы ажылы. М.А. Хадаханэниң чогаадыкчы ажил-чорудулгасы, критиктиг статьяларлыг
				номнар-биле таныжылга. Библиотекарнын каталогтары, библиографтыг айтыкчылар, Интернет-четкилеринде курлавырлар-биле ажил.
«Кижиги болгаш өг-бүле». Россия чоннарынын литературказы тыва дылда	A. Арбакова «Кырган-авам сактышыкында», «Мээң черлерим».	1ш		A. Арбакочованың чогаадыкчы ажылы-биле таныжылга. Чогаалчынын шүлүктөринде национал бот-тускайлаң аяннын илереп кээрин тодарадыры. Төрөөн черинге ынакшыл темазын чурааны. Шүлүктөрүнүн композициязынын онзагайын илередири. Чогаалдың аянныг номчулгазы, авторнун бижиир тускай аянын тодарадыры.

«Кижи»	Амгы үениң шүлүкчүлери.	1ш		Р. Лудуп, М. Ооржактың чогаадыкчы ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Р. Лудуптуң шүлүк чогаалында чидиг метафоралыг овур- хевирлер болгаш деңнелгелери-биле ажил. Сагыш-сеткил, чер- чурт болгаш чоннуң салым-чолун көргүзүп чураан чогаалдарының онзагай талаларын тодарадыры. Амгы тыва чогаалдың сайзыралынга чогаалчы, башкы, шинчилекчи М. Ооржактың киирип чоруур үлүг-хуузун тодарадыры. Чогаалчының очулга ажылы-биле таныжылга. Номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр угаап-бодаашкын, амыдыралда үнелиг чүүлдерге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип билири.
	Чск. «Чогаал – амыдыралдыё к=р\нч\»	1ш		
Нииитизи-биле:		68 ш		